

N. Tóth Ágnes:

Hozzászólások a Tízezer vértanú ikonográfiájához. Egy püspök a mártírok körében

Divald Kornél Sáros vármegyei topográfiai útja során a rokitói templomot (Rokytov, SK) is felkereste. Seb-
tében papírra vetett feljegyzéseiben így írt a fellelt em-
lékekről: „Rokítón késő este gyertyafénynél vizsgáltam
meg a templomot; egyes tárgyait nem volt módomban
tanulmányozni, de mind érdekes... A padlásról a sek-
restyébe hordattam: 2. XVII. századbeli, vastag pi-
szokréteggel fedett festmény, közepén Krisztus, kö-
rülötte szerencsekerék alakjában körös-körül ruhátlan
szentek hemzsegnak. Kb. 60 x 40 cm nagy. Ikonogr-
fiai érdekesség. (Elkérendő)” (1. kép).¹

Valóban az 1906-ban, Bártfán megnyitott Sárosvár-
megyei Múzeumok (Bardejov, Šarišské múzeum, SK)
tulajdonába került az idézett festmény; ugyanis Divald
megszerezte a templom liturgikus teréből ekkor már
kiszorult, elkallódásra ítélt Tízezer vértanú-képet. Még
a legutóbbi időig is kérdőjelesen 17. századi alkotás-
ként láthattuk a múzeum állandó kiállításán. Robert
Suckale 2001-ben megjelent tanulmányában a tem-
perával vászonra festett ábrázolást — amely nemcsak
nálunk számít ritkaságnak — 1450 körülre datálta, és
bécsi eredetű festményként ismertette.² Lényegében e
tanulmány hatására értékelődött fel a mű, mintha újra
felfedezték volna, Divald óta immár másodszor. A
2003-ban Pozsonyban (Bratislava, SK) megrendezett
nagyszabású „Gotika”-kiállításon a Bécshez stílusán
köthető emlékek körében helyezték el.³ A kép mellett
olvasható rövid ismertető szerint 1450 előtt készülhet-
ett. Állandó őrzési helyére, a bártfai múzeum első
emeletére már új felirattal került vissza.

1. kép. Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú Rokítóról.
Bardejov, Šarišské múzeum, Ltsz. 457. Tempera, vászon,
110 x 91 cm. A szerző felvétele

A rokitói festmény szinte négyzetes alakú (110 x 91
cm). A képsík háromnegyed részét eltérő arc- és haj-
viseletű mártír tölti ki. Csupán fehér ágyékkendő ta-
karja testüket, úgy mint a megfeszített Krisztusét, aki-
vel együtt szenvednek. Tizen vannak, „hemzsegnak,”
minden ezer vértanút egy képvisel. Hatalmas, hegyes
ágak fúródtak testükbe, sebeikből vér csorog. Elöl, kö-
zében látható ennek a tüskés bokornak a vastag, fás
törzse. Mintha egy lecsupaszított fa koronáját látnánk,
amely halálukat okozta. Egy képzeletbeli körvonalon
belül helyezkednek el, a legkülönbözőbb testhelyzet-
ben akadtak fenn a karókon. Háttérüket a dús, zöld alj-
növényzet, feljebb egykor talán azurit borította.⁴ A ta-
lajt fedő zöld levelek és a csupasz ágak közti ellentét,
a kegyetlen földi halált és az új, Krisztusban nyert
életet jelképezik. A mártírok testtartása, némelyik arc-
típusa is Krisztust idézi. A Megfeszített arányaiban
kisebb a mártíroknál, szoborszerűen megjelenik köz-
tük, csoportjukból magasodik ki T-alakú kereszttje. A
fehér mitrás alakot, a püspököt hangsúlyossá tették,
hiszen közvetlenül Krisztus jobbán szenved, mint a
jobb lator a Kálvárián. A festmény megsötétedett, több
helyütt sérült a festékréteg.⁵ A kompozíción barnás ár-
nyalatok és a fehér dominálnak. Krisztus és a vértanúk
arcán, testén fehér csúcsfények láthatók; a fény-árnyék
ellentét plasztikus hatást kelt. A kegyetlen mártírjele-
net a mesternek alkalmat adott arra, mindazt bemu-
tassa, amit az emberi test felépítéséről tudott. Lé-
nyegre, egyszerűsége törekvő, határozott stílusának
jellemzője a részletek megfestése könnyed ecsetvoná-
sokkal, és e kettő közti látszólagos ellentét kibékítése.
Pontosan ettől olyan szuggesztív ez a szinte emble-
matikus ábrázolás. Már a festmény hordozója — vá-
szon — is szokatlan. Nem ismerjük, eredetileg milyen
környezetben állhatott, kerete is új. Funkciója köze-
lebb vihetne mélyebb jelentésrétegeihez (2. kép).

2. kép. Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú Rokítóról.
Részlet. 1450 körül. A szerző felvétele

A festményt ma is „ikonográfiai érdekességként,” a Tízezer vértanú sajátos, közép-európai ikonográfiai változataként tarthatjuk számon.⁶ Képtípusának létrejöttéhez a püspök alakja jelentősen hozzájárult, aki a legenda 14. századi ábrázolásain is gyakran szerepelt a mártírok gyűrűjében. Tőlük mitrája (egy-egy csúcsban végződő püspöksüvege), püspöki ornátusa különbözteti meg – ahogy Achatius kapitányt hercegi fejfedője (Herzogshut).⁷ Írásbeli művekben csak röviden szóltak róla, képi ábrázolásokon jelentősége Achatiusával egyenrangú, sőt az általa képviselt egyházi szerepvállalás gyakran hangsúlyosabbnak bizonyult.⁸ Jellemző a tízezer vértanú ábrázolások problematikájára, amennyiben feliratozták az emléket, általában Achatius neve látható (S. Achatius et soc.).⁹

A tízezer vértanú legendája a thébai légio, Szent Orsolya és társai története nyomán keletkezett a 12. században. Feltehetően a keresztes lovagok, mint Krisztus katonáinak (miles Christi) biztatására íródott történetük. Írott forrásainak, ikonográfiájának átfogó vizsgálatát még nem végezte el a kutatás.¹⁰ A legenda egyes elemeit többször félreértették, ezért e tanulmány végén összefoglalom az Acta Sanctorumban olvasható szövegváltozat fejezeteit.¹¹ A Legenda aurea függelékében is szerepel a tízezer katona mártíromsága, amely az Acta Sanctorummal megegyező eseményekről szól, név szerint azonban egyetlen vértanút sem neveztek meg. Bizonyára a Legenda aurea szövegváltozata szolgált forrásul, amikor egyetlen vértanút sem emeltek ki a tömegből.¹² Hermann Fritzlár Szentek élete című műve (1349) számunkra fontos szövegváltozatot tartalmaz. Megemlít többek közt egy érseket vagy püspököt, Hermolaust, aki a vértanúkat megkeresztelte, és velük együtt halt meg: „Under disen heiligen waren zwene vornemere an wirdikeit, Marcus und Alexander. Ouch wart mit in gemartet der erzbischof Hermolaus, der dise selben heiligen zentu-sent rittere toufte.”¹³ Az Acta Sanctorum kritikai kommentárjában közölt spanyol forrásokban Hermolaus püspök, esetleg érsek. Megkeresztelte a katonákat, vagy ő az angyal, aki megtérítette őket.¹⁴ Günther Zainernél 1471–72-ben nyomtatott „Der Seligen Leben und Leiden” is tartalmazza legendát. Szövege az Acta Sanctorum kissé rövidített változata.¹⁵ Az 1484-es Bambergi Breviariumban röviden összefoglalták a legendát. Megnevezték Hermolaust is: „Unter ihnen erlitt das Martyrium auch der heilige Erzbischof Hermolaus, der diese Märtyrer getauft hatte. / Inter quos passus est sanctus Hermolaus archiepiscopus, qui eosdem martires baptizaverat.”¹⁶ E két utóbbi, közel egykorú szövegváltozat alapján megállapíthatjuk, hogy a legendának több változatát ismerték a 14–15. században. A képi ábrázolások is erről vallanak.

A Tízezer mártír ikonográfiájával foglalkozó irodalomban többféle vélekedés született arról, kivel azonosítható e püspök. Nemcsak a püspök személyének meghatározása, hanem Achatius nevű szentek elkülönítése is problémásnak bizonyult. Az előbbi jelenlétének magyarázata – ha egyáltalán felmerült, a hipoté-

zisek világába tartozott (ld. Joseph Braun elmélete). Az ábrázolások képi elemeit gyakran félreértelmezték. Karl Künstle szerint Achatius néven több szentet tiszteltek, és összekeverték őket. Helyesen állapította meg, hogy a tizennégy segítőszent azon szentje, aki kezében hegyes, kiszáradt gallyakat tart, Szent Achatius, akinek június 22-én van ünnepe. Hiszen ezen attribútum tartozik a június 22-hez bejegyzett legendához. Joseph Braun a maastrichti domonkos templom püspökalkos falfestményéből kiindulván olyan szövegváltozatot feltételezett, amelyet 1300 körül a domonkosok vittek volna nyugatra. Hans Aurenhammer összefoglalta az irodalomban addig fellelhető magyarázatokat: Achatius primiceriust talán Achatiussszal, Melitene püspökével keverték össze, vagy Achatius primicerius legendájának változatával állunk szemben.¹⁷ Christoph Stöcker az ikonográfiai irodalom „Achatiusról mint püspökről” szóló tévedéseit Dürer Tízezer vértanújának kapcsán részletesen áttekintette. Kitűnő tanulmánya alpmű a tízezer vértanú-kutatások területén. A legenda szövegváltozatainak és képi ábrázolásainak széles körű vizsgálata után a püspököt Hermolaus püspökként határozta meg, hiszen egyetlen forrás sem tekintette Achatius püspöknek.¹⁸ Alexander Perrig Stöckerre hivatkozva két legendaváltozatot különböztetett meg. A korábbi, 12. századi szöveg az égi segítséget hangsúlyozta; a túlerővel harcoló kereszteseket akarta bátorítani. A második, 14. századi változatban már nem tűnt annyira fontosnak az egykor keresztény területek visszaszerzése, hanem az egyház szerepét hangsúlyozták. Eszerint Hermolaus püspök térítette meg a katonákat, és felkészítette őket a vértanúságra. Ez utóbbi a legtöbb 15–16. századi képi ábrázolás alapjául szolgált.¹⁹

A mártírok ábrázolásának korai emléke egy kölni diptychon (Köln, Wallraf-Richartz-Museum, 1325–1330).²⁰ Belső oldalán, a bal felső jeleneten két mártír szenved. Középen, az ágyékkendőt viselő mártír feje mellett felirat olvasható: S. AGACIVUS. Tehát Achatius két karjánál, lábánál és oldalánál taszította az egyik pribék a vastag törzsű bokor hegyes gallyai közé. Az ágak néhol csupaszak, máshol csokorszerű levelekben végződnek. Ezzel, mint a rokitói képen, itt is a halál és élet antitézisének hangsúlyozták. A primicerius kéz és lábtartásával, sebeivel, amelyekből vér folyik, a megfeszített Krisztust idézi. Mártírtársai is a Megváltó öt sebét hordozzák. Achatius mellett szakálltalan püspök szenved; fején mitrát látunk. (A legendában szereplő püspököt egyébként a legtöbbször szakáll nélkül ábrázolták). Itt látjuk őket egymás mellett, ahogy később is oly gyakran, a kapitány és a lelki vezető, aki a mártírokat a keresztény hitre tanította. A püspök nevét nem festették a táblára, de az említett írott források alapján ő Hermolausszal azonosítható. A szárnyak külső oldalán a Fájdalmas és a megfeszített Krisztus látható a donator szerzetesnővel, akit kétszer is megfeszítettek. A kegykép előtt imádkozó számára világos volt Krisztus keresztjével, szenvedésével való azonosulás, ahogyan a keresztény katonák is azono-

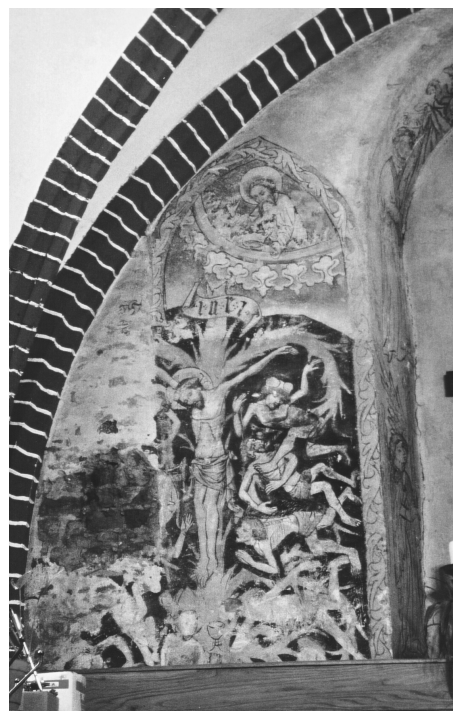
sultak Krisztus szenvedésével. Már itt kell utalnunk az írott források és az ábrázolások közt fennálló eltérésekre, leginkább ez foglalkoztatta a mártírok ikonográfiáját tárgyaló kutatókat. A legenda szerint a katonákat keresztrefeszítették, ám legtöbbször hatalmas, hegyes, hajlongó ágak, karók fúródnak testükbe.

Térjünk vissza a tízezer mártír közép-európai ikonográfiai típusához. A mártírok legkorábbi lengyel (1350–1360 körüli) ábrázolása a toruńi Szent Jakab-plébániatemplom falfestményén maradt fenn.²¹ A kompozíció közepén, hosszú törzsből öt-öt inda ágazik ketté szimmetrikusan, ezek hatoltak a vértanúk testébe. A legfontosabb történések egy ábrázoláson belül, emblematiszusan jelennek meg: a hitükért meghalt katonák az Élő Fán függnek, amely a frontálisan ábrázolt keresztnimbuszos Krisztus-fejben végződik. Krisztus kezében tartott lepelben kilenc vértanú örvendez, ahogy a mennyben Ábrahám kebelén az üdvözült lelkék. Krisztus mondta: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők. Aki bennem marad, s én benne, az bő termést hoz” (Jn 15, 5). A tízezer vértanú halálát, akik Krisztussal meghozzák a jó gyümölcsöt a fán, amely itt még nem Krisztus keresztfája, szimbolikusan ábrázolták. A gutenbergi Schlosskapelle 1365 körüli töredékes tízezer mártír falfestményén is közös tőből induló, fás bokron lógnak a katonák. Achatius kapitány közepén, a vastagabb törzsen szenved.²² Az Alsó- és Közép-Rajna vidék 14. századi Tízezer vértanú falfestményein bizonyos képi elemek a Megfeszítetre utalnak (Dasenau, Ilbenstadt, Alsheim), az Imitatio Christit testesítik meg. Az alsheimi Szent Bonifác-templom hosszaházban, a déli fal töredékes falfestményén hatalmas hajlongó indák közt három vértanú szenved, a pribékek nem az indákat döfték testükbe, hanem kezüket és lábukat szöggel erősítették azokra, lényegében keresztrefeszítvén őket, noha az indákat nem szimmetrikus életfaként ábrázolták.²³

Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú ábrázolása a 15. század második negyedében alakulhatott ki Sziléziában, szoros összefüggésben az egyház huszitaelenes fellépésével.²⁴ A tüskés ágak között szenvedő mártírok körében – az ábrázolás középtengelyében – a keresztrefeszített Krisztus látható. Passiójukban azért fohászkodtak a katonák, hogy legyenek méltóak a szenvedésre, amelyben Krisztussal egyek lehetnek. „Veni, Domine Jesu, & communcia nobiscum in nostris passionibus. Gloria tibi Christe: quia essemus indigni, dignos nos suscipere passionem tuam.”²⁵ Ez az áhított közösség ebben az ikonográfiai típusban realizálódott, melynek előzményét legendájuk narratív ciklusai jelentették. Megjegyezzük, hogy a Megfeszítettet gyakran más léptékben jelenik meg, mint a vitézek (3. kép).

Az új ikonográfiai variáns létrejöttében komoly szerepet játszott a láttatás iránti igény, a 15. század első felétől. Fennmaradt 15–16. századi sziléziai, lengyel- és magyarországi emlékein a megfeszített Krisztus ábrázolásának bevonásával, Krisztus „kézzelfoghatóbbá” vált, nemcsak utalás történik az „együttlenszenvedésre.”²⁶

A királyok, a pribékek eltűntek, a katonákat tíz vértanú képviseli. A sziléziai falfestményeken a mártírok – velük együtt Achatius kapitány is – Krisztus keresztyén, az arbor vitaen függnek, szenvedésének részesei. A krzyzowicei Mária mennybemenetele-templom falképen szív alakú leveleket hoz az életfa, a brzegi Szent Miklós-templom sekrestyéjében pedig ugyancsak zöld az életfa.²⁷ A legenda egyik „főszereplője” Hermolaus püspök, aki a legkorábbi sziléziai emlékeken (Brzeg, Krzyzowice és Opole) a keresztfá alatt áll püspöki ornátusban. A huszita háborúk Sziléziában 1428-ban kezdődtek, az egyházi megújulás küzdelme egészen a 15. század végéig nyomon követhető. A huszita eszmék térhódításával szemben még inkább szükség volt az egyházi tekintély helyeállítására.²⁸ A kelyhesek az egyházi tekintélyt megkérdőjelezvén a hívek két szín alatt áldozásáért is küzdöttek (sub utraque specie). Brzeg, Krzyzowice és Opole falképein világosan „leolvasható” az egyház „válasza.” Csak a pap áldozhat két szín alatt, ezért Hermolaus püspök hivatott arra, hogy a Szent Vért felfogja (Brzeg). Krzyzowicében jobbában könyvet, baljában pásztorbotot. Az opolei ferences templom Hermolausa töredékes ábrázolás, nagyrészt alárajza maradt fenn. Katharine Cleve Hóraskönyvének Tízezer vértanú-miniaturáján (15. század első fele) a tíz ágak között vergődő szentet megáldja a jobb szélen, méltóságteljesen álló Hermolaus püspök, lábánál fekvő oroszlánok az egyházi hatalmat hangsúlyozzák.²⁹ A weizi Taborkirche erősen restaurált falfestményén (1420-as évek) Achatius a kompozíció közepén, a mennyhez közel szenved a Megfeszített tartásában. Angyalok nyújtják a vértanúság koronáját. Feltehetően Hermolaus püspököt festették meg palástban

3. kép. Brzegi Királyok imádása mester: Krisztus az Élet fáján a tízezer vértanúval. Brzeg, Szent Miklós-templom sekrestyéje. Szekő. 1418–1428. Simon Anna felvétele

a fa tövében, a vértanúktól eltérően Achatius sem mézítelen. A fa függőleges tengelyén látjuk a vitézek katonai és lelki vezetőjét. Hermolaus kezében írásszalagot tart, melynek felirata sajnos már nem olvasható.³⁰ Az alsóbajomi evangélikus templom (Boian, RO) szentélyének északi falán a 15. század első felében a tízezer vértanút a szentségház közelében mint eukarisztikus képtémát ábrázolták. Zöld háttér előtt áll a nimbuszos, fehér mitrát viselő Hermolaus püspök, kezében nyitott könyvet tart. Felette Achatiuszt ábrázolták vörös hercegi kalappal. A püspököt nimbuszával kiemelték a vitézek, így Achatius közül; őket nem látták el dicsfényvel. Az alsóbajomi falfestményen a püspök a legenda főalakja, aki Krisztus tanítását közvetíti.³¹ Brzegben és Krzyzowicében is a szentségtartó fülke mellé kerültek a mártírok. Az egykorú eseményekre történt utalás Brzegben, hiszen a kehely háromszor is megjelenik az ikonográfiai programon belül (Hermolaus kezében, Szent Norbert kelyhe, és Szent Gergely pápa miséjén). A brzezi és krzyzowicei falfestmények a Brzezi Háromkirályok hódolata-mester alkotásai, aki II. Lajos herceg Liegnitz-Brzezi udvarában dolgozott 1418 és 1428 között.³² A mester szükségnevét a krzyzowicei templom szentélyében található nagyméretű Királyok imádása-falfestményről kapta. Más feltételezések szerint a Brzeg környéki huszita harcok befejezése után, a 15. század második negyedében készültek a falfestmények.³³ Ugyancsak a brzezi templomból származik egy Vir dolorum-táblakép (Varsó, Muzeum Narodowe), amelyen közepén az arma Christi többi jelvényéhez képest, nagyméretű kelyhet — felette keresztes

ostyával — helyeztek a középpontba, Krisztus sebeiből a vér a kehelybe és az ostyára folyik. Felirata szerint a huszita eretnekek ellenében festették („hereticos husitas”). 1428-ban készült, majd 1443-ban megújították.³⁴ Minden bizonnyal — a kortárs eseményekre utalván — ekkor került a kehely a képre (4–5. kép).

A Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú ikonográfia Krisztus Szent Vérének tiszteletét szorgalmazta. A Szent Gergely pápa miséjéhez, az Eleven kereszthez hasonlóan a késő gótika egyik jelentős eukarisztikus ikonográfiai típusa.³⁵ A brzezi, krzyzowicei és opolei falfestmények ikonográfiai programját tekintve világossá válik, hogy a vértanú katonák legendája e háborús időkben nemcsak a kortárs katonákat bízta, hanem az eukarisztia tiszteletét „erősítette” az egyház álláspontjának megfelelően. A rokitói vászonképen Krisztus T-alkú ácsolt kereszten függ. A mester a korábbi képi hagyományokat is ötvözte, hiszen a püspök a többiekkel együtt szenved vértanúhalált. Ez a képi elem már a legenda 14. századi ábrázolásain is meghatározó (pl. kölni diptychon). Nem a keresztfá tövében áll, ám a Megfeszített jobbán látható.

A vászonfestmény ikonográfiájának eredete és stílusának összetevői Szilézia és Lengyelország felé mutatnak. Csánky Miklós a vászonkép stílusáról már 1938-ban megjegyezte, hogy mester hűen követte a Mateóci mester elveszett táblaképét. Ezzel átvette Diwald datálását, miszerint egy középkor utáni késői ábrázolást látunk, ám stílusirányát helyesen jelölte meg. Robert Suckale a kép mesterét a St. Lambrecht-i votívtábla mesterének követőjében látta.³⁶ Stíluseredet-

4. kép. Brzezi Királyok imádása mester: Krisztus az Élet fáján a tízezer vértanúval, részlet: Hermolaus püspök. Krzyzowice, Mária mennybemenetele-templom. Szekció. 1418-1428. Simon Anna felvétele

5. kép. Krisztus az Élet fáján a tízezer vértanúval, részlet: Hermolaus püspök. Opole, ferences templom. Szekció. 15. század második negyede. Simon Anna felvétele

6. kép. Lopuszna, Mária koronázása-oltár, középkép részlete. Fa, tempera. 1450-1455 körül. Simon Anna felvétele

tének bizonyosan vannak bécsi gyökerei, ám a rokitói festmény mesterének letisztult, lényegretörő stílusához — amely itt a devociós kép kiérlelt ikonográfiai típusától nem független — közelebb áll néhány mű, melyeket a Mateóci mesterhez kötöttek.³⁷ A korzennai Szent Orsolya-templomból (Kis-Lengyelország) származó Kis Keresztrefeszítést (Krakkó, Muzeum Narodowe) Török Gyöngyi a Mateóci mester legkorábbi sajátkezű alkotásának tekintette, melyben „a lágy stílus jelei egy újabb, drámaibb hanggal keverednek.”³⁸ A korzennai megfeszített Krisztus stílusa nagyon közel áll a rokitói Krisztushoz. A rokitói festmény a lopusznai (Kis-Lengyelország) Mária koronázása-oltárhoz is szorosan kötődik.³⁹ A középképen térdelő pápa fejéhez nagyon hasonló a rokitói Hermolaus püspök feje. A mateóci Szent István és Szent Imre-főoltár Vir dolorum tábláján Krisztus mellkasán jelzett bordák olyan jellegzetesség, amely a rokitói vászonkép mesterének sajátja.⁴⁰ A kassai dóm Szent Antal-oltárán Szent Lőrinc fejtípusa, arcának árnyékolása a rokitói festményen balról, lent szenvedő mártír arcán megfigyelhető jellegzetességek. Legutóbb Milena Bartlová a krakkói festészeti iskolát tárgyaló tanulmányában megemlíti a rokitói képet, Suckaléhoz kapcsolódván. A 15. század második harmadában a krakkói festészeti iskola alkotásai nagyrészt a Felvidéken maradtak fenn. E szigorú, „konzervatív” stílus ábrázolásai, mint az „első ellenreformáció” emlékei, Kapisztrán Szent János huszita ellenes tevékenységének hatását tükrözik (6–7. kép).⁴¹

A rokitói festmény — úgy is mint az egyik legkorábbi, fennmaradt magyarországi vászon kép — a Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú talán legkorábbi devociós képének tekinthető.⁴² Ikonográfiájának

emlékei leginkább a 15. század utolsó negyedétől a 16. század első negyedéig számottevőek. Az 1450 körül készült művet ikonográfiája és stílári kapcsolatai is a közép-európai régióban helyezik el.

Függelék: Az Ararát hegyén keresztrefeszített tízezer vértanúról

Az első fejezet kezdő sorai a 84. zsoltár 12. fejezetét idézik. Majd a szerző előrevetíti a történeteket: Achatius primicerius, Eliades dux, Theodorus magister militum, Carterius campi-doctor és társaik Krisztusért mártírhalt szenvednek. (2. bekezd.) Hadrianus és Antonius idején, akik a Római Birodalmat kormányozták, az Eufrátesz és a Gadaner vidékén felkelés tört ki. Apolló és Jupiter segítségével bízva a császárok a helyszínre érkeztek kilencezer kiválóan képzett katonával, hogy leverjék a zendülőket. A túlerőt — százezer harcost — meglátva a két császár hét katonával megfutamodott. (3. bekezd.) A kilencezer katona Achatius és Eliades vezetésével azonban küzdeni akart, végül ők is el akartak menekülni. Ekkor jelent meg szemük előtt az Úr Angyala. Győzelmet ígért, ha hisznek Jézus Krisztusban. (4. bekezd.) Mindnyájan egyszerre vallották meg hitüket: Hiszünk Benned Uram. (Ettől kezdve az Acta „Sanctos”-nak nevezi a katonákat.) Győzelmük után az angyal elvezette őket az Ararát hegyére. (5. bekezd.) Megnyílt az Ég, és hét angyal jelent meg közöttük. Hírül adták nekik, hogy három nap múlva a királyok előtt kell megjelenniük. Megerősítették őket, ne féljenek, mert az Úr a Benne hívőket védelmezi. Majd az angyalok eltűntek. A katonák megvallották bűneiket. (6. bekezd.) A három nap elmúltával a két imperator rátalált a katonákra. Megtudták, hogy harcosaik keresztények lettek. Hamut és port szórtak fejükre, és italt sem vettek magukhoz. Öt nap elteltével levelet írtak öt királynak, Sapornak, Maximusnak, Adrianusnak, Tiberianusnak és Maximia-

7. kép. Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú Rokítóról, Hermolaus püspök, részlet. 1450 körül. A szerző felvétele

nusnak. Előadták a történeteket, és segítséget kértek. (7. bekezd.) Nagy sereggel megérkeztek a királyok, majd bemutatták az állatáldozatot. Seregüket Achatius az ördög seregének nevezte. (8. bekezd.) Achatiusék imádkoztak Istenhez, erősítse meg őket, és legyenek egyek Vele szenvedésükben. Az Égből hangot hallottak: az Úr megígérte, megerősíti őket és velük lesz. Az Úr Angyala megmutatta a helyes utat, és harminc napon át égi eledellel táplálta őket. (9. bekezd.) Adrianus megfenyegette őket, hogy hatalmuk van életük kioltására. Achatius válasza szerint lelküket nem ölhetik meg. (10. bekezd.) Félelmek helyett arról beszélt Adrianusnak, hogyan tértek a keresztény hitre. (11. bekezd.) Achatius a rókához hasonlította a hét királyt. Eliades szerint hiába forrongnak a kimondott igazság miatt. Pharetius campidoctor szerint akkor lesznek boldogok, ha osztoznak Krisztus szenvedéseiben. A százötvenezer fős hadsereg vezetőikkel együtt azonban szemfényvesztésnek ítélte a keresztények szavát. (12. bekezd.) Adrianus imperator felszólította Achatius-t, hogy áldozzon az isteneknek. Achatius visszautasította, és kinyilvánította, hogy nem félnek a nép haragjától. A megdühödött Adrianus megparancsolta katonáinak, kövezzék meg a szenteket, a kövek azonban visszahullottak rájuk. (13. bekezd.) Antonius ismét megparancsolta a szenteknek, hogy áldozzanak az isteneknek. A szentek közül Seupsius comes megtagadta a parancsot, mert Adrianus minden kívánsága az ördögtől ered. A dühtől üvöltő Adrianus megostoroztatta őket. A germán származású Drachorius, Achatius és Eliades kérték az égieket, imádkozzanak értük, mert nagy kínt kell kiállniuk. Achatius beszédet intézett társaihoz, hogy maradjanak állhatatosak. Imája után földrengés támadt, és az ostorozók keze leszáradt. (14. bekezd.) Maximianus király hadseregében Theodorus, magister militum a csodák hatására megtért ezer katonájával együtt. Így a keresztény katonák száma tízezerre nőtt. (15. bekezd.) Maximianus is követelte az isteneknek való áldozást. Dühében hegyes, háromélű szegeket szórattott az útra, melyen Isten hadseregének mezítláb kellett végigmennie. Az angyalok azonban összeszedték kupacba a szegeket. A szentek így sértetlenek maradtak, és dicsőítették a mindenható Istent. (16. bekezd.) Maximianus megparancsolta szolgálóinak, készítsenek töviskoronákat. Nyissák meg a szentek oldalát éles náddal, ahogy egykor Krisztus oldalát lándzsával átszúrták. Kétszer végighurcolták őket a városon gúnyolódás és ostorozás közepette. A mártírok azért fohászkodtak, hogy legyenek alkalmasak Krisztus szenvedésére. (17. bekezd.) A palotában „Legyetek üdvözölve zsidók királyai” felkiáltással fogadták őket. Vértük a földre folyt. Fejüket és testüket vérrel kenték be. Könyörögtek, hogy legyen ez a vér a keresztiség misztériumává, és bűneik bocsátassanak meg. Föld- és mennydörgés következett. Isten elfogadta kérésüket. (18. bekezd.) Sapor király vissza akarta őket téríteni, de Carterius campidoctor társaival együtt állhatatos marad, és visszautasította a bálványokat. (19. bekezd.) Sapor meggyőzte az imperatorokat, a kirá-

lyokat és a hadsereget, hogy a tízezer férfit egyszerre feszítsék keresztre. Húszezer katona hajtotta őket víz-sza az Ararát hegyére. (20. bekezd.) A szentek seregében egy primicerius, egy dux, négy magister militum, öt comes, kilenc tribunus, tizenegy princeps, két campidoctor, húsz domesticus és cornicularius is volt. Achatius a keresztről beszédet intézett, és elmondta a Hitvallást. (21. bekezd.) A hatodik óra körül nagy földrengés támadt; a föld és a sziklák megrepedtek. A mártírok az Úrhoz imádkoztak, hogy aki szenvedésükről megemlékezik, nyerje el a test és a lélek gyógyulását. (22. bekezd.) A kilencedik óra körül lelkük az égi palotába költözött. Az Ég megnyílt, és nagy fény támadt testük felett. Egy újabb földrengéskor testük leesett a keresztről, és angyalok temették el őket. (23. bekezd.)

Jegyzetek

- 1 Krisztus a kereszten és a tízezer vértanú, Bardejov, Šarišské múzeum, Ltsz. 457., 110 x 91 cm, tempera, vászon; A „Szentek Fuvarosa.” Divald Kornél *Felső-Magyarországi Topográfiaja És Fényképei 1900–1919*. Szerk. BARDOLY István és Cs. PLANK Ibolya. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999. 15., 283. A rokitói feljegyzésről ld. MIKÓ Árpád recenzióját In: *Művészettörténeti Értesítő*, L. évf. (2001) 3–4. sz., 355.
- 2 SUCKALE, Robert: *Ein Tüchleinbild der Achatiusmarter aus der Nachfolge des Meisters von St. Lambrecht*. In: *Galéria 2001 – Ročenka Slovenskej národnej galérie*. Bratislava, 2001. 77–82.
- 3 Ld. Kereszrefeszítés Galgócra (Hlohovca, SK). Pozsony. Slovenská národná galéria.
- 4 SUCKALE, 2001. (i. m. 2. j.) 80–81. „Die Verähnlichung mit Christus ist offenbar das geheime Thema dieser Martyriumsszene.”
- 5 Baloldalt, lent az első, fekvő mártír arca különösen sérült. Állapotáról pontos adatokat restaurálása után lehet mondani.
- 6 E tanulmány alapját a szakdolgozatomban tárgyalt a Tízezer vértanú ikonográfiáját elemző fejezetek jelentik. Itt kell megköszönnöm dr. Török Gyöngyinek, hogy a témára irányította a figyelmemet, hálával tartozom érte. TÓTH, Á.: *Tanulmányok a kassai és a Sáros megyei szárnyasoltár-művészet köréből. A berki Mária Magdolna mennybeviteleoltár (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Ltsz. 55. 901.1–55.901.9.)*. Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet szak, Budapest, 1999.
- 7 A mártírok későbbi, 15. század végi ábrázolásain megfigyelhető, hogy a fejfedők nemcsak rangjelzők, hanem „öltöztetik” a szinte ruhátlan alakokat, dekoratív hatásuk sem elhanyagolható (pl. Berki, Mária Magdolna mennybevitele-oltár).
- 8 A középkort követően a tízezer mártír-ábrázolások főalakja egyértelműen a harcos Achatius primicerius.
- 9 KROSS, R.: *Niedersächsische Bildstrickerei des Mit-*

- telalters, 1150–1450. Berlin, 1970, 102. Egy alsó-szász hímezett kárpiton (New York, Metropolitan Museum of Arts, 1400 körül) Achatius mellett ábrázolták Hermolaust, és felirattal is ellátták („sanctus Ach(at)yus,” „sanctus Hermelaus”).
- 10 SUCKALE, 2001. (i. m. 2. j.) 77–78.
 - 11 *Acta Sanctorum Iunii*. Ex Latinis & Graecis aliarumque gentium Monumentis, servatâ primigeniâ veterum Scriptorum phrasi, TOM. IV. Antverpia, Apud Petrum Jacobs, A. D. MDCCVII. *De SS. decem millibus crucifixorum in monte Ararath*, Commentarius Criticus. Achatiusról: *Bibliotheca Sanctorum*, ed. Pontificia Universitâ Lateranse, Rom, 1961, I. köt. 134–137., B. CIGNITTI és M. Ch. CELLETTI.
 - 12 Jacobi da VORAGINE: *Legenda aurea*. Vulgo Historia Lombardica Dictur. 1890, repr. Osnabrück, 1969. Cap. CLXXXIII. (178), *De decem millibus martirum*.
 - 13 ZEHNDER, Frank Günther: *Katalog der Altkölner Malerei*. Köln, 1990. Idézi: Szerk. E. PFEIFFER: *Deutsche Mystiker des 14. Jahrhunderts*. I. Leipzig 1845, ND Aalen 1962, 137–141. Ch. Stöcker levelére hivatkozik (1983. 10. 04.).
 - 14 *Acta Sanctorum*, (i. m. 11. j.) 181.
 - 15 Ausgewählt und übertragen von Severin RÜTTGERS: *Der seligen Leben und Leiden. Das sind die schönsten Legenden aus deutschen Passionalen des 15. Jahrhunderts*. 1922, 127–132.
 - 16 Idézi: STÖCKER, Christoph: *Dürer, Celtis und der falsche Bischof Achatius. Zur Ikonographie von Dürers Marter der Zehntausend*. In: *Artibus et historiae*. Nr. 9, (1984), 136.
 - 17 DAMMAN, W.: *Hirschhorn/ Ilbenstadt und Frau Rombach. Drei zyklische Wandmalereien um 1350*. In: *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 7 (1914), 134.; KÜNSTLE, Karl: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Freiburg in Br., 1927, I. köt. 25. Március 31. Achatius, Melitene püspökének emléknepje. Május 8. Kappadókiából származó Achatius emléknepje, aki a császári hadak vezetőjeként halt meg talán 311 körül.; RICCI, Elisa: *Mille sante nell'arte*. Milano, 1931, 3., 174.; NISSEN, R.: *Zwei Tafelbilder mit der Marter der Zehntausend im Landesmuseum zu Münster*. In: *Westfalen*, 17 (1932), 51.; BRAUN, Joseph: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*. Stuttgart, 1943, 20–22.; RÉAU, Louis: *Iconographie de l'art chrétien*. Tome III. *Iconographie des saints* I. A-F., Paris, 1958, 14.; AURENHAMMER, Hans.: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Wien, 1959–67, 1. köt. 33.; *Bibliotheca Sanctorum*, 1961, (i. m. 11. j.) 137. M. CH. CHELETTI; *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Szerk. Engelbert KIRSCHBAUM. Freiburg/ Br., 1973, V. köt. 20–21. S. KIMPEL.
 - 18 STÖCKER, 1984, (i. m. 16. j.) 121–137.
 - 19 PERRIG, Alexander.: *Albrecht Dürer oder Die Heimlichkeit der deutschen Ketzerei*. Weinheim, 1987. 44.
 - 20 ZEHNDER, 1990. (i. m. 13. j.) 105–107., 75–76. kép; Kat. sz. 822.
 - 21 MICHNOWSKA, M.: *Malowidła sciennie z XIV w. w kosciele Sw. Jakuba w Toruńiu*. In: *Teka Komijści Historii Sztuki* III., Toruń, 1965, 5–71., 25. kép; *Malarstwo gotyckie w Polsce*. Szerk. Adam. S. LABUDA, Krystyna SECOMSKA. Warszawa 2004, I–II. 101–102. A lengyel gótikus festményekre vonatkozó teljes irodalommal.
 - 22 LANC, Elga: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark. Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs*. II. Wien, 2002, 150., 183. kép.
 - 23 Köszönettel tartozom Gabriella Nutznak és German Kingának, hogy a lobenfeldi kolostortemplom monográfiáját átnézhettem. NUTZ, Gabriela: *Die mittelalterlichen Wandmalereien der ehemaligen Klosterkirche Lobenfeld. Ikonographie, Programm und stilistische Stellung der romanischen Chorausmalung und der gotischen Wandbilder*. Petersberg, 2002. 139., 51. kép. A tízezer vértanúról: 137–144. Az 1340 körüli lobenfeldi falfestményen, az alsó sávban balról a harmadik szenvedő katonába száján keresztül fúródott a karó, mint a rokitói képen az előtérben ábrázolt vértanúba.
 - 24 A képtípusnak nincs történetileg kialakult megnevezése. Meghatározásai, leírásai a szakirodalomban: Krisztus a kereszten és tízezer vértanú In: ROTH Viktor: *Erdély szárnyasoltárai*. In: Szerk. Bárány FORSTER Gyula: *Magyarország műemlékei*. Budapest, 1913. 117. kép; Kálvária a tízezer vértanúval 272., 397., Kálvária és a tízezer vértanú 279., 358. In: RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.; *Ukrzyzowanie Chrystusa na Lignum Vitae z Meczenstwem dziesięciu tysięcy na górze Ararat*. In: *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*. Szerk. KARŁOWSKA-KAMZOWA, A. Poznań, 1984. 33.
 - 25 *Acta Sanctorum* 183 és 186.
 - 26 Az 1400 körüli heiligenstatti falfestményen Achatius a kompozíció középtengelyében a Megfeszített keresztjét idézi testartásával. Hermolaus püspök a kapitány jobbján szenved. LANC, 2002. (i. m. 22. j.) 158–159., 197. kép.
 - 27 LABUDA-SECOMSKA, 2004. (i. m. 21. j.) II. Köt. 23–24., 63., 83. Köszönöm a Faludi Ferenc Akadémiának, hogy 1999-ben lengyelországi tanulmányutamat ösztöndíjjal támogatták.
 - 28 KOSTOWSKI, J.: *Sztuka Śląska wobec husytyzmu*. In: *Artium Quaestiones*. Poznań, 1991. 29.
 - 29 PLUMMER, J. szerk.: *The Hours of Catherine of Cleves*. New York, 1966. 126. t.
 - 30 LANC, 2002. (i. m. 22. j.), 653–654., 969. kép.
 - 31 A töredékes falfestményt még nem restaurálták. LÁNGI József–MIHÁLYI Ferenc: *Erdélyi falképek és restaurált faberendezések*. Budapest, 2004. 2. köt. 8. Az alsóbajomi falfestményekről készült fényképet Sarkadi Mártonnak és Sarkadi Nagy Emesének köszönöm.

- 32 KARŁOWSKA-KAMZOWA, 1984. (i. m. 24. j.) 92., 214. (kat.), 256–257., 96. kép.; Az opolei falifestmény a 15. század második negyedében készült. LABUDA-SECOMSKA, 2004. (i. m. 21. j.) II. köt. 83.
- 33 KOSTOWSKI, 1991. (i. m. 28. j.) 34.; BŁASZCZYK I.: *Tresci ideowe motywu drzewa w polskiej sztuce około roku 1400*. In: *Sztuka około 1400*. Arx Regia. Varsó, 1996. 222.
- 34 WELZEL, Barbara: *Abendmahlaltäre vor der Reformation*. Berlin, 1991. 24–25. A konstanzi zsinat határozata szerint, a transzszubsztanciáció dogmájából kiindulván, Krisztus az átváltoztatás után az ostyában és a borban oszthatalan egység, ezért elegendő az egy szín alatti áldozás.; KOSTOWSKI, 1991. (i. m. 28. j.) 36–37. 8. Kép; LABUDA-SECOMSKA, 2004. (i. m. 21. j.) 146–147.
- 35 SCHILLER, Gertrud: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Gütersloh, 1968. II. köt. 240–242.; BURAN, Dušan: *Az Eleven kereszti és Szent Gergely pápa miséje. Kontinuitás vagy konkurencia?* In: *Művészettörténeti Értesítő* 51 (2002.) 1–2. szám, 1–14.
- 36 MIHALIK, József: *Vezető a Sárosvármegyei Múzeum gyűjteményeiben Bártfán*. Kassa, 1906, 82.; CSÁNKY, Miklós: *A szepesi és a sárosi táblaképfestészet 1460-ig*. Budapest, 1938, 22., 46., 15. kép, ltsz. 457.; SUCKALE, 2001. (i. m. 2. j.) 81–82.
- 37 TÖRÖK Gyöngyi: *A Mateóci Mester művészetének problémái*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 29. (1980), 49–80.
- 38 TÖRÖK, 1980. (i. m. 37. j.) 58.
- 39 LABUDA-SECOMSKA, 2004. II. köt. (i. m. 21. j.) 222–223.
- 40 *Gotika. Slovenská národná galéria v Bratislava. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Szerk. Dušan BURAN. Bratislava, 2003. Kat. 4.27., 702–703., Milena Bártlová; *A mateóci főoltárt 2006 óta restaurálják*. NOVOTNÁ, Mária: *Oltár sv. Štefana a Imricha v Matejovciach*. In: *Pamiatky a múzea*. 2007/2. 2–8.
- 41 BARTLOVÁ, Milena: *Modus humilis. Záhada maľířského stylu tzv. krakovské školy*. In: *Galéria – Ročenka Slovenskej národnej galérie*. Bratislava, 2004–2005. 167–178.
- 42 MORGAN, Nigel J.: *Andachtsbild*. In: *The dictionary of Art*. London, New York, 1996. II. Köt. 2–4.

Beiträge zur Marter der Zehntausend. Ein Bischof im Kreise der Märtyrer

Die schriftlichen Quellen, die Ikonographie der Marter der Zehntausend ist nicht umfangreich untersucht worden. Das Bild von Rakitau (heute Rokytov SK) ist eine der frühesten Darstellungen eines mitteleuropäischen ikonographischen Typ der Achatiusmarter. Seine ersten Denkmäler entstanden in Schlesien im engen Zusammenhang mit den Hussitenkämpfen (Wandgemälde von Brzeg, Krzyzowice und Opole, um 1418–1428). Bei diesem Bildtyp der Spätgotik ist die Eucharistie und ihre Verehrung (die Nähe der Sakramentsnische, Christus am Lignum vitae, unter dem

Kreuz der Bischof, das Hl. Blut Christi mit dem Kelch) verstärkt worden. Schon zu Anfang des 20. Jahrhunderts betrachtete der Kunsthistoriker Kornél Divald das Tüchleinbild mit der Achatiusmarter aus Rakitau bei Bartfeld (Bardejov Šarišské múzeum) als „ikonographische Besonderheit“. Er hat das Gemälde nämlich im Dachboden der römisch-katholischen Kirche zu Rakitau entdeckt. Robert Suckale in seiner Studie 2001 hat es „wieder entdeckt,“ und um die Mitte des 15. Jahrhunderts datiert, seine stilistische Herkunft in Wien, in der Nachfolge des Meisters der Votivtafel von St. Lambrecht lokalisiert. An dem Leinwandbild von Rakitau in der Mitte der Komposition leidet Christus am Kreuz im Kreis von zehn Märtyrern, die auf Dornen aufgespiesst sind. Zur rechten Seite Christi, wie der rechte Schächer auf dem Kalvarienberg, leidet der Bischof Hermolaus, der nach einigen schriftlichen Quellen die Ritter tauchte. An früheren bildlichen Darstellungen der Legende spielte dieser Bischof schon eine bedeutende Rolle (z.B. Diptychon aus Köln). An manchen Darstellungen — wie am Bild von Rakitau — ist er mehr betont, als der Achatius primitivus. Das Gemälde von Rakitau zeigt auch die frühere Bildtradition im Zusammenhang mit dem Bischof Hermolaus, er leidet mit den Rittern im dünnen Dornestrüpp. Die Antithese des Toten und des Lebendigen veranschaulichen die dünnen Äste vom gleichem Stamm und der grüne Unterwuchs im Hintergrund. Der Maler schuf nach dem neuen Bildtyp und einige Elemente der früheren Bildtradition sind damit verschmolzen worden. Die Denkmäler der Ikonographie der 10000 Märtyrer mit dem gekreuzigten Christus sind in Schlesien, in Klempen, in Oberungarn (heute Slowakei) und in Siebenbürgen (heute Rumänien) erhalten worden (vor allem vom letzten Viertel des 15. Jahrhunderts bis zum ersten Viertel des 16. Jahrhunderts). Nicht nur der Ausgangspunkt der Ikonographie des Tüchleingemäldes sind in Schlesien, in Klempen zu suchen, sondern auch ihre Stilelemente. Die engsten stilistischen Verbindungen zeigen sich bei einigen Werken des Meisters aus Matzdorf (Mateóci mester, Kleine Kreuzigung aus Korzena, Hauptaltar aus Łopuszna, Hauptaltar aus Matejovce, Flügel des Hl. Anton-Altars zu Kaschau). Das Gemälde aus Rakitau ist eine der frühesten Denkmäler der Tüchleinbilder im mittelalterlichen Ungarn und des mitteleuropäischen ikonographischen Typ der Zehntausend.

On the Iconography of the Ten Thousand Martyrs: A Bishop in the Circle of Martyrs

This study aims to analyze the iconographical and stylistic features of a tempera painting originating from the church of Rokito (Rokytov, Slovakia) around 1450. It is found that the style of the image is close to that of the images of the Master of Mateóc. Concerning the iconographical type, the picture has parallels in Silesia and Poland.